

Bir Yan Ürün Rejimi Olarak Demokrasi

Yahya İNCETAHTACI | <https://orcid.org/0000-0003-1636-563X>

Öğr. Gör. Dr. | Yazar | yahya.incetahtaci@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi | <https://ror.org/05mskc574>

Felsefe | Ankara, Türkiye

Öz

Bu çalışmada bir yönetim sistemi olarak demokrasinin yan ürün rejimi olduğu iddia edilir. Öncelikle Marquis de Condorcet tarafından geliştirilen bireysel ve toplumsal tercih kümeleri arası geçişsizliğe delalet eden seçim paradoksu ile Kenneth Arrow'un "olanaksızlık teoremi" merkeze alınarak araçsal rasyonalite düzleminde bireysel ve toplumsal olgular arası geçiş imkânı sorgulanır. Buna göre bireysel ve toplumsal rasyonaliteler arasında mahiyet farkının olduğu, bireysel rasyonalitelerin toplamının toplumsal rasyonaliteyi ve bahse konu düzlemde herhangi bir karar alma denklemini veremeyeceği görülürken eş anlamlı araçsal rasyonalitenin bireysel bir rasyonalite olarak temayüz ettiği sonucuna varılır. Dolayısıyla salt araçsal rasyonaliteyi temel alan hiçbir yaklaşımdan toplumsal düzlemde tebarüz edebilecek herhangi bir rasyonel sisteme ulaşamayacağı görülür. Akabinde araçsal rasyonalitenin işlerlik kazanabilmesi adına gerek şart olarak beliren bilinç olgusu yan ürün kavramı üzerinden değerlendirilir. Genel anlamda araçsal rasyonalite bilincinde olunan arzuların gerçekleştirilmesi adına bilinçli bir şekilde tercih edilen araçlar üzerinden yine bilinçli bir şekilde eyleme geçme süreci olarak anlaşılabilir. Bu itibarla bilinçli olma hali sürecin başından sonuna kadar devrede olmak durumundadır. Bir başka ifadeyle bu düşünceye göre bilincin bütünüyle ya da kısmen eşlik etmediği bir sürecin rasyonel olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Yan ürün kavramına bakıldığında ise onun tam aksi konumda yer alan bir olgu olarak temayüz ettiği görülür. Çünkü araçsal rasyonalitenin hilafına yan ürün bilincinde olummayan arzularla ilgilidir. Bu anlamda araçsal rasyonalite ile yan ürün kavramı arasında mutlak bir dışlama ilişkisinin olduğu görülür. Bununla beraber yan ürün, araçsal rasyonalite düzleminde kendisini gösteren karar alma denklemlerinde muğlak bir yapıda olmasından dolayı bir parametre olarak yer alamayan sembolik öğeleri kapsayan bir mahiyeti haizdir. Sembolik öğelere bakıldığında ise onların önemli ölçüde gelenek, kültür, din vb. unsurlardan teşekkül eden bir arka plan eşliğinde belirdikleri görülür. Bu itibarla deneyim dünyasında birçok arzu esasen yan ürün kapsamında ortaya çıkan bir hüviyete sahiptir. Nitekim rasyonalite kıyaslamasında insanı diğer canlılardan ayıran temel faktör karar alma sürecinde sembolik öğelerin yer alması üzerinedir. O halde yan ürün olgusunu dışlayan bir rasyonalitenin gayet dar sınırlar dâhilinde kendisini gösterdiği anlaşılır. Bu doğrultuda çalışma içerisinde aristokrasi ile demokrasi arasında bir kıyaslamaya gidilir. Ontolojik bakımdan demokrasi, çoğunlukla belli bir hedef ve plan doğrultusunda ortaya çıkması mümkün olmayan, bilincin süreç boyunca eşlik etmediği olgularla ilgili olmak durumunda olduğundan dolayı bir yan ürün rejimi olarak belirir ve aksi istikamette seyreden aristokrasiden ayrışır. Bu niteliği ile demokrasi kendine has bir rasyonel stratejiye sahip olurken eş anlamlı araçsal rasyonalitenin tam karşısında konumlanır. Demokratik rejimlerde bir yan ürün olarak ortaya çıkan temel husus ise toplumların olgunlaşmasıyla ilgilidir. Bununla beraber yan ürün ve sembolik öğeler arası ilişkinin mahiyeti dikkate alındığında diğer rejimlere kıyasla demokratik rejimlerde yeni teolojiler geliştirebilme imkânının daha güçlü olduğu; dolayısıyla *theoria* ediminin daha dinamik bir yapıda seyredebileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Araçsal Rasyonalite, Demokrasi, Olanaksızlık Teoremi, Toplumsal Rasyonalite, Yan Ürün

Atıf Bilgisi

İncetahtacı, Yahya. "Bir Yan Ürün Rejimi Olarak Demokrasi". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 99-108.

<https://doi.org/10.32950/rid.1484607>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 15.05.2024	Kabul Tarihi: 08.08.2024	Yayın Tarihi: 20.10.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir danışmanlığında 10/05/2023 tarihinde tamamlanan "Bir Araçsal Rasyonalite" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2023).		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Democracy as a By-Product Regime

Yahya İNCETAHTACI | <https://orcid.org/0000-0003-1636-563X>

Lect. Dr. | Author | yahya.incetahtaci@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli University | <https://ror.org/05mskc574>

Philosophy | Ankara, Türkiye

Abstract

This study argues that democracy as a system of government is a by-product regime. First, the paradox of choice developed by the Marquis de Condorcet, which refers to the impossibility of transition between individual and social sets of preferences, and Kenneth Arrow's "impossibility theorem" are taken into the center and the possibility of transition between individual and social phenomena on the plane of instrumental rationality is questioned. Accordingly, it is concluded that there is a difference in nature between individual and social rationalities, that the sum of individual rationalities cannot yield social rationality and decision-making equation, while simultaneous instrumental rationality is characterized as an individual rationality. Therefore, it becomes evident that a rational system manifesting on the social plane cannot be achieved through an approach solely based on instrumental rationality. The phenomenon of consciousness, essential for the functioning of instrumental rationality, is subsequently examined through the concept of the by-product. Instrumental rationality, in general terms, can be understood as the process of consciously taking action through preferred means to realize conscious desires. In this context, the state of consciousness must be active from the beginning to the end of the process. A process not wholly or partially accompanied by consciousness cannot be deemed rational. In contrast, the concept of the by-product pertains to the realization of unconscious desires, thus positioning itself in direct opposition to instrumental rationality. There exists an absolute exclusionary relationship between instrumental rationality and the by-product concept, as the latter involves outcomes that arise without conscious intent. However, the by-product has a nature that includes symbolic elements that cannot be included as a parameter due to its ambiguous structure in the decision-making equations that manifest themselves on the plane of instrumental rationality. When symbolic elements are analyzed, it is seen that they emerge against a background consisting of elements such as tradition, culture, religion, etc. In this respect, many desires in the world of experience essentially have a character that emerges as a by-product. As a matter of fact, the main factor that distinguishes human beings from other creatures in the rationality comparison is the inclusion of symbolic elements in the decision-making process. Therefore, it is understood that a rationality that excludes the by-product phenomenon shows itself within very narrow limits. In this respect, the study makes a comparison between aristocracy and democracy. Ontologically, democracy appears as a by-product regime since it is mostly related to phenomena that are not possible to emerge in line with a certain goal and plan and that are not accompanied by consciousness throughout the process, and it differs from aristocracy, which proceeds in the opposite direction. With this characteristic, democracy has a rational strategy of its own, while simultaneously being positioned directly opposite to instrumental rationality. The main issue that emerges as a by-product in democratic regimes is related to the maturation of societies. However, considering the nature of the relationship between by-product and symbolic elements, it can be said that the possibility of developing new theologies is stronger in democratic regimes compared to other regimes; therefore, the act of *theoria* can proceed in a more dynamic structure.

Keywords

Instrumental Rationality, Democracy, Social Rationality, Impossibility Theorem, By-product

Citation

İncetahtacı, Yahya. "Democracy as a By-Product Regime". *Rize Theology Journal* 27 (October 2024), 99-108.

<https://doi.org/10.32950/rid.1484607>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 15.05.2024	Date of Acceptance: 08.08.2024	Date of Publication: 20.10.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "A critique of instrumental rationality", supervised by Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara, 2023).		
Conflicts of Interest	Yes - iThenticate		
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Grant Support	ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr		
Copyright & License	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Gerek teorik gerekse de pratik bakımdan rasyonalitenin neliğine bakıldığında onun doğru düşünme, tercih etme ve eyleme yöntemlerini sorgulayan ve hatta genel kabule göre belirleyen bir kavram olduğu görülür. Bu derece şümulü bir kavram olması hasebiyle hem teorik hem de pratik düzlemi kat eden bir yapıya sahip addedilir ki o tam da bu vasfı gereği hemen her türlü karar alma denklemlerinde kendisini gösteren değer yüklü bir kavram olarak belirir. Değer yüküdür çünkü rasyonalite kümesi içerisine dâhil edilen her türlü fiil yanlış, hatalı, eksik ya da kusurlu olanın karşısında konumlanır. Bu durumda rasyonel olan ile değerli olan kümeleri arasında işlem yönünden olmasa bile en azından kaplamsal bakımdan bir özdeşlik kendisini gösterir.

Elbette ki rasyonalite kavramının kendisine bu şekil güçlü bir nitelik atfetmek peşi sıra canlıların rasyonel olan ve olmayan şeklinde bir kategorizasyona tabi tutulmasını getirir. Nitekim Aristoteles merkezli klasik felsefe ve Descartes üzerinden gelişen modern felsefe tam olarak böyle bir sınıflandırma üzerine gelişir. Öte yandan bu kadar geniş bir içlemsel niteliği haiz olan her türlü kavramın ve o kavramın inşa edildiği yargının gayet tabii olarak aynı yoğunlukta bir indirgeme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu söylenebilir. Nitekim insanın rasyonel bir varlık olarak nitelendirilmesi ile onun tek başına rasyonalite kavramı üzerinden açıklanabileceği iddiası aynı yöne işaret etmeyeceği gibi aynı anlama da gelmeyecektir. Bununla birlikte doğru düşünme ve eylemenin yalnızca rasyonel kısıtlar dâhilinde gerçekleşebileceği gibi kendi içerisinde zımnen de olsa normatif bir iddia barındıran bir yargının da ampirik düzlemde yanlışlanabileceği örneklerin varlığı izahtan vareste bir gerçek olarak kendisini gösterir. Üstelik kaç tür rasyonaliteden bahsedilebileceği, rasyonel olanın salt yalıtık halde, niceliksel bir yapı üzerine var olup olamayacağı, mantığa indirgenip indirgenemeyeceği ve yine onun semantik/sembolik düzen ile olan ilişkisi vb. sorular bahse konu indirgemenin boyutlarını gözler önüne serer.

Bu çalışmada pratik bir rasyonaliteye karşılık gelen araçsal rasyonalite kavramı üzerinde durulacaktır. On dokuzuncu ikinci yarısıyla gelişen dile dönüş (linguistic turn) süreciyle birlikte özelde rasyonalite genelde ise aklın kendisi tüm dayanaklardan azade bir konuma geçer ve otonom bir yapı kazanır. Bir önceki paragrafta değinilen rasyonel olan ile değerli olan arasındaki kaplamsal denklik esasen tam olarak bu anlayışın bir sonucu olarak belirir. Çünkü burada aklın kendi işlevini gerçekleştirmek adına herhangi bir dışsal kısıta ihtiyacının olmadığı varsayılır. Böyle bir durumda ise akli bağlayan ya da onu sınırlayan ilkelerin bütününden yoksun kalınır. Nitekim araçsal rasyonalite tam olarak bu yoksunluğun bir ürünü olarak temayüz eder. Bu anlamda araçsal rasyonalitenin yoksunluk rasyonalitesi olarak değerlendirilmesi mümkün görünür.

Çalışmanın temel savı araçsal rasyonalite ile demokrasi arasında bir dışlama ilişkisinin bulunduğu üzerine olacaktır. Öncelikle araçsal rasyonalitenin bireysel bir rasyonalite olduğu ve toplumsallaşabilme yetisine sahip olmadığı iddia edilecek; ardından araçsal rasyonalite ontolojisini belirleyen bilinçli arzular kavramının demokrasi ile olan bağdaşmazlığı yan ürün kavramı üzerinden gösterilecektir. Literatüre bakıldığında özellikle siyaset felsefesi bağlamında demokrasi kavramının oldukça yoğun bir şekilde tartışıldığı görülür. Bunun yanında rasyonalite kavramı çerçevesinde pratik düzlemde kendisini gösteren araçsal rasyonalitenin de yine aynı şekilde üzerinde durulan bir kavram olduğu bir realitedir. Öte yandan bugün itibarıyla her iki kavramın esasen bir kriz içerisinde olduğu görülür. Demokrasi, popülizmin artışı ve aşırı sağ hareketlerin yükselişiyle beraber kendisini bir açmaz içerisinde bulmaktadır; öte yandan bize göre demokrasiyle ilgili yaşanan temel sorun onun ontolojik hüviyetinin yadsınması ve yan ürün kavramıyla olan ilişkisinin görmezden gelinmesi ile ilgilidir. Bunun yanında toplumun dağıldığı ve atomize bireylerin bir yekûn oluşturamadığı bir dönemde araçsal rasyonalite gerek epistemik gerekse de etik açıdan sorgulamaya tabi tutulmaktadır. Bu itibarla söz konusu iki kavramın birlikte ele alınması bugünün anlaşılması ve geleceğe dair bir ufuk kazandırması bakımından önem arz etmektedir.

1. Bireyselden Toplumsala; Araçsal Rasyonalitede Geçiş İmkânı

Genel bir anlatımla araçsal rasyonalitenin canlıların sahip olduğu arzularını doğru araçlarla gerçekleştirmelerine yönelik bir işleme (process) karşılık geldiği şeklinde bir tanımlama yapabilmek mümkün görünür.¹ Buna göre ortaya konabilecek denklem gayet açık bir şekilde gözler önüne serilir; A bir şekilde B'yi arzular, o eş anlamlı olarak B arzusunun bilincindedir ve B'yi bu uğurda elde etmek ister. İşte araçsal rasyonalite tam olarak burada devreye girer. Nitekim B'nin elde edilebilmesi için belli araçlara ihtiyaç bulunur, örneğin C olmaksızın B'nin elde edilebilme ihtimalinin olmadığı varsayılabilir. Bu durumda araçsal rasyonaliteye göre eğer A şahsı rasyonel bir failse tutarlı olmak ve bir araç olarak C'yi benimsemek durumundadır.²

¹ Niko Kolodny - John Brunero, "Instrumental Rationality" (Erişim 18 Mayıs 2021).

² Kolodny - Brunero, "Instrumental Rationality".

Söz konusu tanım ilk bakışta sezgisel bakımdan gayet doğru ve dolayısıyla tabii görülür. Hakikaten de A için B'ye giden yol C'den geçiyorsa A'nın C yolunu kullanması gayet mantıklı bir edime karşılık gelir ve olması gereken de bu gibi görünür. Öte yandan ortaya konulan bu çerçeve aslında birçok yönden eleştirilebilecek durumdadır. Ancak öncelikle şunu söylemek gerekir ki tarih içerisinde sezgisel olarak doğru kabul edildiği halde zamanla yanlışlanan birçok olguya rahatlıkla rastlanılabilir. Sözgelimi ontik evrenin bütününe Newton yasalarıyla izah eden ya da misal dünyanın düz olduğu ile yargıları öne süren önermeler ilk etapta sezgisel bakımdan doğru addedilirken onların süreç içerisinde yanlışlandıkları görülür. Nitekim araçsal rasyonalite ile ilgili geliştirilen tanımlamada görülen sezgisel bakımdan doğruluk da bu duruma örnek olarak verilebilecek potansiyeldedir. Bu doğrultuda bahse konu tanımlamanın üzerinde durulması ve birtakım sorularla açılması gerekir; örneğin B arzusunun mahiyetini sorgulamak araçsal rasyonalite için neye karşılık gelir? Başka türlü sorarsak her türlü arzusunun bir şekilde gerçekleştirilmesi rasyonel mi kabul edilmelidir? Sözgelimi A şahsı mirasın bütününe tek başına elde etmek ister, ancak bu arzusunun gerçekleşmesi kardeşlerinin bir şekilde ortadan kalkmasıyla mümkün olabilir. Bu durumda A'nın kardeşlerini yeterli araçlarla etkisizleştirilmesi rasyonel mi addedilmelidir? Bunun yanında A, kültür, gelenek, dünya görüşü vb. arka plana karşılık gelen bir çerçevenin içerisinde mi yer alır eş deyişle somut bir fail olarak mı kabul edilmelidir yoksa tüm çerçevelerden azade bir model-fail olarak mı addedilmelidir? Daha açık bir şekilde sorulursa araçsal rasyonalite koşullara tabi bir halde değişken bir karakter mi arz eder yoksa her türlü şart altında aynı kurallar dâhilinde mi işler? Pekâlâ, C aracı B arzusunu gerçekleştirmek için gerekli olabilir ama aynı araç zaruri, mümkün ya da yeterli de olabilir; tüm bu durumlarda C aracını kullanmak rasyonel bakımdan hep aynı statüye mi karşılık gelir? Bu ve buna benzer sorular ile esasen araçsal rasyonalitenin Descartesçi anlamda 'açık ve seçik' olmadığına, aksine oldukça müphem bir yan barındırdığına işaret edilir. Dolayısıyla ilk bakışta görülen sezgisel doğruluğun sorunsallaştırılması zorlama bir işlem olarak addedilemeyecektir. Öte yandan çalışmanın temel konusu araçsal rasyonalitenin mahiyeti ile ilgili olmaktan öte öncelikle araçsal rasyonalite düzleminde bireysel karar alma durumundan toplumsal olana geçişin imkânı üzerine olduğu için örneklem kümesinde yer alan birey sayısını arttırarak araçsal rasyonalitenin toplumsal bakımdan kendisini gerçekleştirme ve bu düzlemde işleme gücü sorgulanacaktır. Nitekim araçsal rasyonalitenin demokrasiyle olan ilişkisi ele alınacağından dolayı söz konusu sorgulama gayet önem arz etmektedir.

Araçsal rasyonalite hiç şüphesiz ki arzu kavramını merkezine almak suretiyle kendisini kaim kılar. Bu anlamda arzu nedenselliği yerinde bir tabirle araçsal rasyonalitenin ontolojisini oluşturan temel bir niteliğe karşılık gelir. Bu düşünceye göre bireyi harekete geçiren, onu eyleme sevk eden ve nihayetinde rasyonel bir birey olarak nitelendirilmesine olanak tanıyan temel husus arzusunun kendisidir.³ Araçsal rasyonaliteyi hâsıl kılan bir diğer girdi ise arzuyla birlikte gerek deneyim gerekse de teori dünyasıyla temas etmenin bir diğer yöntemi olarak beliren inançla ilgili olmak durumundadır. Ancak arzu ve inanç olgularının, her ne kadar aynı sürecin girdileri olarak tezahür ediyor olsalar da tek başlarına ele alındıklarında mutlak anlamda olmasa dahi oldukça farklı şekillerde tebarüz ettikleri görülür. Arzu inançtan farklı olarak daha çok dünyayı dönüştürerek gerçekleşme imkânına sahiptir. Buna göre bir şeyin arzusu ancak o şeyi dönüştürmekle, onu farklı bir forma taşımakla gerçekleşir. Dolayısıyla olgunun dönüşümü arzusunun gerçekleşmesi için zaruri bir şart olarak belirir. Eğer A dondurma yemeyi arzuluyorsa söz konusu arzusunu ancak dondurmaya yiyerek ve dolayısıyla onu bir başka forma dönüştürerek gerçekleştirebilir. Bununla birlikte inanç ise bambaşka bir istikamet üzerine seyrederek. Burada artık dönüşümden öte uyum hali merkeze taşınır. Eğer önerme ile önermenin işaret ettiği olgu arasında bir uyum varsa bu durumda yalnızca inancın gerçekleştiği değil aynı zamanda doğru şekilde gerçekleştiği söylenir. Öte yandan uyum söz konusu olmasa dahi inancın varlığının korunabileceği de söylenebilir. Dolayısıyla inanç arzudan farklı olarak olgudan bağımsız bir konumda bulunma imkânına sahiptir. Bununla birlikte genel anlamda arzular inançların aksine belli bir uyum veya temsil gibi bir edimi gözetmezler. Özetle inançların olgu ile uyumlu olup doğru olarak addedilmeleri adına değiştirilmeleri ya da yenilenmeleri gerekirken; arzular gerçekleştikleri anda durum değiştiren bir statüye sahiptirler.⁴ O halde tek bir cümleyle ifade edilmek istenirse, araçsal bakımdan rasyonel bir inanç olgusuyla uyumu, rasyonel bir arzu ise olguyu o arzusunun yönünde bozuma uğratmayı gerektirir.

Araçsal rasyonalitenin işleme sürecini sağlayan girdiler olarak temayüz eden inanç ve arzular arasındaki kökensel farklılık bilincinde olma olgusu üzerinden ortadan kalkar. Buna göre, rasyonel bir fail neyi arzuladığının ve neye inandığının tam olarak bilincinde olmak durumundadır. Bu kısıt olmaksızın, araçsal rasyonalitenin gerçekleşmesinden bahsetmek mümkün değildir. Tam bilinç hali sayseninde mutlak doğru bir inancın elde edilmesi ve arzuların tam olarak gerçekleştirilmesi mümkün olur.

³ Eğer arzular yapıları gereği Hobbes düşüncesinde olduğu üzere tam anlamıyla içsel olarak üretilmekten öte dışsal faktörler üzerinden gelişen bir olgu ise bu durumda rasyonalitenin salt arzuları gerçekleştirme süreci olarak kabul edilmesi eş anlolu olabilir. Oysa sezgisel bakımdan insanın etkin olabilme kuvvesini özgür olma imkânı üzerinden fiile dönüştürdüğü varsayılır. Bu durumda araçsal rasyonalite tarafından rasyonalitenin arzu nedenselliğine mahkûm edildiği ve böylece özgür insanların etkinliği olmaktan çıkarıldığı görülür. Bkz. Amy M. Schmitter, "Hobbes on the Emotions" (Erişim 12 Eylül 2023).

⁴ John Searle, *Rationality in Action*, (Cambridge: The MIT Press, 2001), 37-38.

Kısacası araçsal rasyonalite ile ilgili yukarıda geliştirilen tanım şu şekilde revize: A şahsı sahip olduğu inanç ve arzularının bilincinde olarak yeteri kadar bulgu toplayıp inancını optimum şekilde doğrular ve doğru araçları seçerek arzusunu yine optimum şekilde gerçekleştirir. Görüldüğü üzere araçsal rasyonalite söz konusu olduğunda bilincinde olma durumu sürecin başından sonuna kadar mutlak olarak devrede olmak durumundadır.⁵ Ancak burada ele alınması gereken temel husus bilinç olgusunda bireysel ve toplumsal varlıklar arasında görülen farklılıkla ilgilidir. Nitekim bireyin kendi arzusunu gerçekleştirmek üzere devrede olan bilinç ile toplumsal arzu ve bilinç arasındaki mahiyet farkı peşi sıra tercih seçimlerinde kendisini gösterir ve bu suretle araçsal rasyonalitenin toplumsallaşabilme imkânı sekteye uğrar.

Bu doğrultuda Marquis de Condorcet (1743-1794) tarafından geliştirilen seçim paradoksu üzerinden tercihler bazında bireysel düzlemde toplumsala geçişin imkânı sorgulanabilir. A, B ve C şahıslarından oluşan ve her bir kişinin farklı bir tercih fonksiyonuna sahip olduğu bir küme tasavvur edilebilir. Buna göre A şahsının tercih fonksiyonu X-Y-Z, B şahsının Y-Z-X, C'ninki ise Z-X-Y şeklinde olsun. Daha açık bir dille A X'i Y'ye Y'yi Z'ye, B Y'yi Z'ye Z'yi X'e, C ise Z'yi X'e ve X'i de Y'ye tercih eder. Bu durumda iki kişi (A ve C) X'i Y'ye tercih ederken, diğer iki kişi ise (A ve B) Y'yi Z'ye tercih eder. Şimdi araçsal rasyonalite gereği rasyonel bir birey X'i Y'ye ve Y'yi de Z'ye tercih ediyorsa geçişlilik ilkesi gereği X'i Z'ye tercih etmek durumundadır. Yani eğer A şahsı için tiyatroya gitmek evde film izlemekten ve film izlemek de müzik dinlemekten daha tercih edilebilir bir seçenekte bu durumda A şahsı tiyatroya gitmeyi müzik dinlemeye tercih ediyor olmalıdır. Sadece A şahsı üzerinden verdiğimiz bu örnekte seçenekler arasındaki geçişlilik durumunun olağan ve normal şartlar altında herkes için kabul edilebilir olduğu düşünülebilir. Ama tekrar başa dönlürse bambaşka bir durumun kendisini gösterdiğine tanık olunur. Örneğe göre iki kişi X'i Y'ye ve Y'yi de Z'ye tercih eder. O halde X Z'ye en az iki kişi tarafından tercih edilmelidir. Ancak tam aksine iki kişi tarafından Z, X'e tercih edilir. Böylece üç kişilik bir kümenin tercih fonksiyonunun tek tek bireyler üzerinden belirlenemediği görülür.⁶

Ortaya çıkan negatif sonuca neyin temel teşkil ettiği sorgulanabilir; nitekim *meriolojik* tartışmaları⁷ oluşturan parça-bütün ilişkisinde bütünün parçaların yalın toplamından ibaret olamayacağını savunan düşüncede bütün ayrı bir varlık olarak ortaya çıkar ve bu doğrultuda her bir parça ancak bütün içerisinde anlamlı bir varlık olarak konumlanır. Bir başka ifadeyle küme olmaksızın elemanlardan bahsedebilmek mümkün değildir ve kümeler elemanların toplamının ötesinde farklı bir varlık olarak kendisini gösterir. Buna göre A, B ve C şahsının toplamı ile onları bir arada tutan örneğin K kümesi ayrı varlıklar olarak belirir. Burada ontolojik bir belirim söz konusudur. Küme içerisindeki yer alan parçalar ile aynı parçaların küme dışındaki hali farklı varlık durumlarına karşılık gelir. Nitekim bu minval üzerine araçsal rasyonalite düzleminde bireysel olandan toplumsala doğrudan geçiş imkânı Kenneth Arrow'un (1921-2017) "Olanaksızlık Teoremi" üzerinden de sorgulanır.

Arrow'un ele aldığı temel husus her bir bireysel tercihi belli değişken olarak tutan bir toplumsal refah fonksiyonunun oluşturulup oluşturulamayacağına yöneliktir. Bireysel bazda ele alındıklarında her bir tüketicinin farklı ve değişken bir tercih kümesine sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla söz konusu tercihlerin sabit niceliksel bir değişkene bağlanma ihtimallerinden bahsedilemez. Üstelik tercihlerin *ex nihilo* olmaktan öte belli bir din, kültür veya gelenek benzeri olgulardan oluşan bir arka plan üzerinden açığa çıkmaları onların sembolik değerlerle yüklü olduklarına işaret eder. Dolayısıyla hiçbir tercih fonksiyonu tam ve kalıcı olarak değerlendirilemez; onlar her daim eksik bilgi, belirsizlik ve çelişkili öğelerle bezeli olmak durumundadır. Bu anlamda sosyal/toplumsal refah fonksiyonunu oluşturan kümenin bireysel anlamda muhtemel ve fiili tüm tercihleri kapsama olasılığı olabildiğince zayıf olacaktır.⁸ Arrow sosyal tercihlerin rasyonel olması gibi kesin ve değişmez bir durumdan bahsedilemeyeceğini düşünür. Çünkü toplumsal tercihler her zaman için tehlike altında olduklarından dolayı istikrarsız bir yapıyı haizdirler. Tercih eylemi yapısı itibarıyla şartlardan bağımsız olamayacağından dolayı koşullara tabi bir halde ortaya çıkar. Öte yandan manipülasyonlar üzerinden etkilenime açık bir konumda yer alırlar. İrrasyonel tercihe götürebilecek ve her biri risk olarak addedilebilecek tüm bu faktörleri devre dışı bırakmak söz konusu toplumsal tercih kümesinin kaplamı düşünüldüğünde oldukça zor görünür. Nitekim sadece reklamlar üzerinden dahi yapay tercihlerin açığa çıktığı, tercihler arası tutarlılığın zedelendiği aşikârdır. Bunun yanında bir diktatör ya da otoriter bir yönetim *Gramscici* anlamda güç ve rıza üzerinden tercih fonksiyonunu her an belirleyebilme imkânına sahiptir. Kısacası eğer tam ve bütün halinde olan bir toplumsal

⁵ Buna rağmen şu söylenebilir ki gündelik hayatın içerisinde tam bilinçli olma durumu ile inanç ve arzuların optimum olarak gerçekleşmesi olgusuna rastlamak mümkün değildir. Dolayısıyla onların tam rasyonel bir fail olmak adına yakınsanması gereken bir hedef olarak nitelendirilmesi uygun görülebilir. Buna rağmen bu şekil bir arayışın kendisinin çoğu zaman irrasyonel sonuçlara yol açabildiği de ihmal edilmemesi gereken bir realite olarak tebarüz eder. Örneğin yeterli bulgu toplayarak inanma gerekliliği, o bulgu toplama işleminin hangi sınırdan sonuçlanacağına yönelik nesnel bir kestirimde bulunulamayacağından dolayı bitimsiz bir toplama işlemine ve dolayısıyla pratik bakımdan inanma ediminin gerçekleşme imkânının baltalanmasına işaret eder.

⁶ Geçişlilik özelliğinin sadece gruplar için değil tek başına bir birey için dahi uygulanmadığı birçok örneğe de rastlanılabilir ki bu tip tercih kümeleri geçişsiz tercihlerden teşekkül eder. Bkz. Chrisoula Andreou, "Dynamic Choice" (Erişim 21 Kasım 2021).

⁷ Achille Varzi, "Mereology" (Erişim 12 Ekim 2022).

⁸ Michael Morreau, "Arrow's Theorem" (Erişim 23 Haziran 2022).

fonksiyondan bahsedilecekse bu fonksiyon herhangi bir bireysel tercihi yadsımamalı, tercihlerin tümünü ihata edebilmelidir. Bununla beraber bireysel tercihlerden toplumsala geçişin dolaylı yollara sapmaksızın doğrudan gerçekleşmesi gerekir. Şayet tüm bireyler için x, y 'ye tercih ediliyorsa bu durumda toplum da bireylerin tercihini aynen ıktibas edebilmelidir. Bir diğer koşul ise alternatifler arasında yapılacak seçimlerin hem bireysel bazda hem de toplumsal bazda eş olmaları gerektiğine dairdir. Başka bir ifadeyle söz konusu koşulun gerçekleşebilmesi için bireysel ve toplumsal tercihlerin arasında bir aykırılık olmamalıdır. Son olarak tüm bireyler optimal koşullarda bilgi edinebilme ve karar verebilme imkanına sahip olabilmelidirler. Buna göre bireyler dışsal koşullar karşısında her türlü ekenimden uzak bir konumda yer alıp tercihte bulunabilme yetisini haiz olmalıdırlar.⁹ İfade edildiği üzere siyasal otoritenin propagandaları ya da şirketlerin pazarlama amaçlı reklamları karşısında bireyler tercihlerini koruyabilmeli ve dolayısıyla taleplerinin bu tür etkiler tarafından biçimlenmesine engel olabilmelidirler. Arrow bireyselden toplumsala geçişin ancak bu koşullar üzerinden gerçekleşebileceğini düşünür. Ancak o, bu dört koşulun bir arada ve eş zamanlı olarak var olamayacağını söyler. Arrow'un olanaksızlık teorisi bu dört koşulun aynı anda tatmin edildiği rasyonel bir çözüm olmayışına delalet eder. Koşulları eş zamanlı var kılma çabası ise mantıksal bir tutarsızlıkla sonuçlanır.¹⁰ Arrow'un yorumu üzerinden koşulların eş zamanlı olarak karşılanmasının ne aktüel dünyada ne de hiçbir mümkün dünyada var olamayacak imkânsız bir seçenek olarak tanımlandığı sonucuna varılır. Sosyal seçimde ortaya çıkan bu mantıksal tutarsızlığı pratikte aşan tek çözüm yolu ise diktatörlüktür. Fakat Sen'in (1933-...) düşüncesine göre böyle bir durum politik anlamda katılımcı karar alma ilkesinden vazgeçmeyi gerektiren ve refah ıktisadında da toplumdaki farklı insanların heterojen çıkarlarına duyarlılığını bütünüyle yitiren bir tabloya karşılık gelir.¹¹

2. Yan Ürün Düzleminde Açığa Çıkan Demokrasi

Çalışmanın ilk bölümünde araçsal bakımdan rasyonel olabilmek için bilinç olgusunun her daim devrede olması gerektiği ve dolayısıyla bilincinde olunmayan sözelimi bilinçaltında var olan birtakım arzu ve inançların rasyonel düzleminde değerlendirilmelerinin olanaksız olduğuna değinildi. Bunun yanında araçsal rasyonel düzleminde bireysel ve toplumsal tercihler arası geçiş imkânı sorgulandı. Bu doğrultuda epistemik düzlemde her daim manipüle edilebilmeye açık olan bireyler üzerinden toplumsal karar alma denkleminin belirlenebilme imkânının olamayacağı görüldü. Özetle karar alma denklemini belirleyen bireylerin sayısı arttıkça araçsal rasyonelitenin gerçekleşme olasılığı düşer şeklinde bir sonuca varıldı ki böylece araçsal rasyonelite ile demokrasi arasındaki ilk çatışma noktası belirgin kılındı.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise araçsal rasyoneliteyi belirleyen temel parametrelerden birisi olan bilinçli arzular kavramı mercek altına alınacaktır. Bu itibarla yan ürün (by-product) kavramı ile söz konusu kavram ve demokrasi arasındaki ilişki ele alınacak ve bunlar üzerinden demokrasi ile araçsal rasyonelite arasında bir dışlama ilişkisinin bulunduğu gösterilecektir. Jon Elster (1940-...) yan ürün kavramını araçsal rasyonelitenin girdilerine karşılık gelen arzu ve inanç parametreleri üzerinden değerlendirir. Ona göre öyle arzu ve inançlar vardır ki onların doğrudan gerçekleştirilmeleri veya elde edilmeleri mümkün olmaz. Kimi arzuların gerçekleşmelerine giden yol dolaylı olarak belirir; aynı şekilde kimi inançlar da yine dolaylı yoldan elde edilir. Üstelik bu tip arzu ve inançlara yönelik doğrudan bir yol tercih edilir veya çabaya girilirse onların asla elde edilemeyecekleri görülür. Kısacası her türlü arzu ve inancın aynı statüde görülmesi mümkün değildir. Bu durumda şu şekil bir sonuç kendisini gösterir; bazı arzular ancak onları gerçekleştirme amacı duyulmazsa ve bazı inançlar ancak onlara inanma amacı duyulmazsa gerçekleşebilir. Öte yandan bu tip arzu ve inançlar söz konusu olduğunda araçsal rasyonelitenin geçerliliği tabii olarak ortadan kalkar. Çünkü araçsal rasyonelite için arzu ve inançlar arası mahiyet farkından bahsedilebilmesi ve bilincinde olmayan herhangi bir arzu veya inancın rasyonel bir düzlemde değerlendirilebilmesi olanaksızdır.

Yan ürün kavramı üzerinden Elster konuyla ilgili iki farklı safsatanın kendisini gösterdiğini düşünür. Elster'e göre *yan ürünlerin ahlaklılığı safsatası*¹² her ne yapılsa yapılsın gerçekleşmesi mümkün olmayan ve dolayısıyla imkânsız olan bazı arzuları gerçekleştirilmeye yönelik doğrudan çaba gösterme durumuyla ilgilidir. İmkânsız arzu olarak nitelendirilebilecek arzular için herhangi bir aracın bulunabilmesi kontenjan dışıdır. Örneğin rahimden ayrılan bebek yaşadığı travmayı atlatabilmek adına bakıcısının 'her şey'i olmayı arzular. Ancak aynı bebek memeden de ayrılmak durumunda kalır ki burada kopma durumu esasen ilk travmanın bir devamı olarak belirir.¹³ Netice itibarıyla bebeğin arzusunu gerçekleştirebilecek herhangi bir araç söz konusu değildir. Burada esasen arzuların doğasına uygun olmayan arzulara sahip olunması söz konusu edilmektedir. Nitekim teolojik

⁹ Morreau, "Arrow's Theorem".

¹⁰ Morreau, "Arrow's Theorem".

¹¹ Feridun Yılmaz, *Rasyonelite - İktisat Özelinde Bir Tartışma* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2009), 138.

¹² Jon Elster, *Eksi Üzümler - Rasyonelitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 63.

¹³ Jacques Lacan - Bruce Fink, *Ecrits*, çev. Bruce Fink - Héloïse Fink - Russell Grigg (New York: W. W. Norton & Company, 2006), 848.

düzlemde bu konuya yönelik benzeri tartışmalara rastlamak gayet mümkündür. Örneğin Tanrı'nın yalan söyleyemeyecek oluşu onun bir eksikliğine delalet etmekten öte yalan söylemenin onun doğasına uygun olmadığı ve dolayısıyla böyle bir arzuya asla sahip olmayacağına yöneliktir. Bir diğer safsata olarak tezahür eden *düşünsel safsata* ise gerçekleşen her türlü olgunun düşünsel bir tasarım sonucu gerçekleştiğine yönelik kanaate dairdir. Araçsal rasyonalite üzerinden gerçekleştirilen değerlendirmede bilincin eşlik etmediği dolayısıyla tasarımılamadığı bir arzu için gerçekleşme sürecinin olamayacağı görülür. Öte yandan tam olarak yan ürün kavramının kendisi tasarımın ihata edemeyeceği birçok olgunun varlığına işaret eder. Bu doğrultuda Stendhal'in "Aklıma geleni söylemek, onu yalın ve yapmacıksız şekilde söylemek, konuşmada bir etki yaratmaya çalışmamak"¹⁴ cümlesi üzerinden yan ürün kavramının nasıl somutlaştığı görülebilir. Görüldüğü üzere Stendhal aklıma geleni kâğıda dökmeyi, herhangi bir retorik hilesine başvurmaksızın yalın olmayı ister. Bu bakımdan o kısıtlardan azade bir şekilde yazmayı arzular. Fakat tam olarak bu arzu bir paradoksa yol açar. Çünkü Stendhal eğer arzusunun bilincinde olduğu halde bu arzusunu gerçekleştirmenin peşine düşerse bu durumda o hep yazdıklarını bir üçüncü göz gibi değerlendirmek durumunda kalır. Başka bir ifadeyle böyle bir durumda Stendhal yapmacıklıktan kaçınıp yalın olmak adına yalın olmayı zedeleyen bir çabanın içerisine girer. Öte yandan hayatın içerisinde Stendhal'in sahip olduğuna benzer yönde gelişen ve kendisini gösteren buna benzer birçok arzusunun ve beraberinde inancın boy gösterdiği bir vakıadır. Bu anlamda gündelik hayat bu tip paradoksal arzularla dolu bir haldedir. Örneğin uyuma, kazanma, unutmama, başarılı olma vs. arzuları hep bu kapsamın içerisinde yer alırlar. Bu bağlamda araçsal rasyonalite düzleminde söz konusu arzular karşısında ne yapılması gerektiği sorusu cevapsız kalmak durumundadır.¹⁵

Bu doğrultuda bilincinde olunmadığı halde elde edilen arzular örneğine toplumsal kurumların bütünü verilebilir. Hayek (1899-1992) kurumların amaçlanmış bir şekilde belli bir plan doğrultusunda şekillendikleri düşüncesini reddeder. Ona göre bu tip bir planlama faaliyeti sosyolojik karmaşıklıktan dolayı felaketle sonuçlanır. Bu anlamda toplumsal kurumlar amaçlanmamış yapılarıdır. Bu özellikleriyle onların ne yapay yani bir tasarım ürünü olduklarını ne de insan elinin hiç değmediği mutlak bir doğallık içerisinde ortaya çıktıklarını düşünür. Toplumsal kurumlar toplumların faaliyetleri sonucunda şekillenirler fakat belli bir amaca matuf üretilmezler; kısacası onlar niyet edilmemiş, amaçlanmamış bir sonuç olarak insan cehaletinin açmış olduğu düzlemde belirirler ve bu anlamda tam olarak birer yan üründürler.¹⁶ Nitekim Hayek düşüncesi üzerinden gidilirse dilin kendisinin de bir yan ürün olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü dil asla tasarım ürünü olarak ortaya çıkmaz, o hiçbir şekilde nihayete ermeyecek bir iletişimle şekillenir, bu bakımdan dilin kendiliğinden geliştiği söylenebilir. Bu itibarla optimum düzeyde verimli bir dilden bahsedebilmek de mümkün değildir.¹⁷

Esasen benzeri bir durum siyasal rejimler için de söz konusudur. Yöneticiler tarafından elde edilmesi arzulanan ancak arzulanmadığından dolayı da elde edilemeyen olguların varlığı ihmal edilemeyecek bir seviyededir. Siyasal rejimlerin farklı kıstaslar üzerinden tasnif edilmesi mümkündür. Bununla beraber çalışmanın konusu gereği söz konusu kıstas yan ürün üzerinden yapılacak ve demokrasi ile aristokrasi arasında bir kıyaslamaya gidilecektir. Bu şekilde söz konusu sistemler arasında hangisinin araçsal rasyonalite düzleminde daha işlevsel hangisinin ise bir yan ürün rejimi olarak tezahür edeceği görülecektir. Kıyaslama yapılırken aristokrasinin seçilme nedeni karar alma mekanizmasında bulunan kişi sayısı ve karar alma yöntemiyle ilgilidir. Bu anlamda aristokrasinin yerine söz konusu özellikleri ihtiva eden bir başka rejimin seçilmesi de mümkündür.

Çalışmanın ilk bölümünde araçsal rasyonalite düzleminde bireyselden toplumsala geçişin imkânı sorgulanmış ve Arrow'un olanaksızlık eğrisi üzerinden bunun olabilirliği yadsınılmıştı. Bu doğrultudan devam edilirse yönetim mekanizmasında karar verici sayısı veya karara etki eden kişi ve faktör sayısı ne kadar artarsa araçsal rasyonalite üzerinden etkili olma imkânının o derece azalacağına dair bir yargıya varılabilir. Buna göre karar verici sayısının arttığı rejimler araçsal rasyonalitenin işlemediği yönetim sistemleri olarak kendisini gösterirken daha az sayıda birimle karar mekanizmasında etkin olan yönetim sistemlerinin çok daha güçlü bir araçsal rasyonaliteye sahip olduğu anlaşılır.

Tocqueville (1805-1859) planlama ve bahse konu planın hayata geçirilmesi açısından demokratik rejimlerle aristokrasiler arasında bir kıyaslamaya gider. Tabii olarak burada sonuca etki edecek temel faktör karar alma mekanizmalarında yer alan bireylerin sayısıdır. Nitekim Tocqueville'ye göre demokratik rejimlerde bu türde bir planlama yapmak oldukça zor, hatta neredeyse imkânsıza yakındır. Çünkü bu kadar çok aktörün devrede olduğu bir sistemde herhangi bir işi koordine etme ve bir plan üzerinden hem koordinasyonu devam ettirip hem de pratik olarak gerçekleştirme kapasitesi olabildiğince düşüktür. Zaten

¹⁴ Elster, *Eksi Üzümler*, 65.

¹⁵ Bu durumda eğer arzular oldukları haliyle görülür ve tanımlanırlarsa araçsal rasyonalitenin sadece toplumsal bazda değil bireysel bakımdan da gerçekleşme olasılığının gayet düşük olduğu açığa çıkar. Çünkü ilkesel bakımdan arzuların bütünü yan ürün arzuları değerlendirmek mümkün görünmektedir. Öte yandan bu çalışmada demokrasi ve araçsal rasyonalite ilişkisi üzerine odaklanıldığından dolayı araçsal rasyonalitenin bireysel açmazlarından öte toplumsallaşabilme problemi esas alınmaktadır.

¹⁶ Friedrich A. von Hayek, *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, çev. Atilla Yayla - Mehmet Öz - Mustafa Erdoğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 15.

¹⁷ David Schmidtz - Peter Boettke, "Friedrich Hayek" (Erişim 18 Şubat 2022).

demokrasinin bu negatif olarak nitelendirilen vasfı onu araçsal rasyonaliteye sahip olabilme kuvvesinden mahrum eder. Oysa bu bağlamda aristokrasi demokrasiye göre çok daha usta bir rejimdir. Aristokrasi kendisini kontrol altında tutabilen ve dolayısıyla geçici olana bel bağlamayan, onun koordinesi altına girmeyen tasarılar geliştirilebilen bir rejimdir. Burada uzun vadeli projeler geliştirmek her daim mümkün görünür. Demokratik yönetimler altında ortaya çıkan yasalar ise iktidar olanların her an sınılabilmek durumundan ve birçok aktörün devreye girmesi sonucu geliştiklerinden dolayı uzun vadeli olamayacak ve sürekli şartlara göre yeniden revize dileceklerdir; nitekim bu itibarla söz konusu yasalar eksik ve hatta ye(te)rsiz kalacaklardır.¹⁸ Buna rağmen Tocqueville uzun vadede demokrasinin aristokrasiye göre üstün olduğunu düşünür. Bunun sebebi ise demokrasinin aristokrasiye kıyasla sahip olduğu tüm kusurlara rağmen toplumun gelişimi için çok daha elverişli olmasıyla ilgilidir.

Tocqueville tarafından belirtilen demokrasiyle ilgili elverişli olma kavramı yan ürünün somutlaşmasına dairdir. Buna rağmen ilk bakışta Tocqueville'nin çelişkili bir yargıda bulunduğu da düşünülebilir. Planlama becerisinin düşük olduğu, uzun vadeli proje geliştirebilme yetisinden mahrum bir sistemin aynı hususlarda çok daha üstün olana göre elverişli olması pek olası değil gibidir. Ancak ifade edildiği üzere söz konusu çelişki yan ürün kavramı üzerinden giderilir. Nitekim Elster Tocqueville'den yaptığı alıntıyla demokrasinin bir yan ürün rejimi olarak temayüz ettiğini gösterir: "...ben onun yaptıklarından çok yapılmasına neden oldukları yüzünden övgüye layık görüyorum"¹⁹. Bu ifadede demokrasinin yöneticilerin doğrudan bir fail olarak eylemde bulunmak suretiyle birtakım sonuçlar elde ettiği bir rejime karşılık gelmediği görülür. Bunun aksine demokrasi dolaylı yoldan kazançların bir yekûnu olarak temayüz eder. Tocqueville şöyle söyler:

"Demokrasi insanlara en becerikli yönetimi sağlamaz ama en becerikli yönetimin bile yapamadığını yapar: Topluma hiç durmayan bir faaliyet, güç bolluğu ve başka hiçbir yerde bulamayan bir enerji yayar ki koşullar ne kadar elverişsiz olursa olsun harikalar yaratabilecek bir şeydir bu. İşte gerçek yararları bunlardır."²⁰

Araçsal rasyonalitede görülen arzuların bilinçli şekilde tercih edilen araçlar üzerinden gerçekleştiği süreç demokraside yaşanmaz. Bu doğrultuda aristokrasinin aksine demokratik rejimlerde karar verme, plan yapma, araçlar edinme ve söz konusu planları gerçekleştirme çizgisinin sıhhatli şekilde işlemlerini beklemek makul değildir. Öte yanda doğrudan bilincinde bulunduğu halde elde edilemeyen ve dolayısıyla hesaba gelmeyen öngörülemez sonuçlar bütünü demokrasiyi diğer sistemlerin önüne geçirir ki Tocqueville'ye göre bunlar topluma yayılan enerji ile ilgilidir. Bu durumda demokratik yönetimlerden kaynaklı zararların oldukça kolay bir şekilde fark edilebileceği ancak faydalarının ise doğrudan anlaşılamayacağı öngörülebilir. Dolayısıyla demokrasinin olumlu yönlerinin ancak uzun vadede keşfedilebilir olduğunu söylemek gerekir.²¹

Bir yan ürün rejimi olarak demokrasi esasen aristokrasi ile bir kıyaslanamazlık durumu içerisindedir. Çünkü her iki rejim arasında bir kıyaslamaya gidebilmek için ortak bir ölçütün varlığına gereksinim bulunur. Oysa bir tarafta bilincinde olunmayan ve dolayısıyla amaçlanmayan arzuların gerçekleşebilme kuvvesini haiz bir rejim söz konusudur. Diğer tarafta ise araçsal rasyonalitenin işleme sürecini bire bir kopyalayabilen ve bu bakımdan arzu, amaç ve sonuç dengesini tam bilinç üzerinde gerçekleştirebilen bir rejim kendisini gösterir. Bu itibarla demokratik sistemlerin başarısını hedef ve başarı skalası üzerinden ölçme edimi sistemin kendi yapısından dolayı hatalı yargılara varılmasına sebebiyet verir. Burada toplumsal olgunluk, toplumsal fail olabilme imkânı ya da toplumsal bakımdan faydalı tercihlerde bulunabilme yetisi gibi tam olarak niceliğe dökülemeyen sembolik verilere ihtiyaç bulunur. Nitekim oy verme işlemi bu duruma verilebilecek bir örnek olarak temayüz eder. Araçsal rasyonalite üzerinden söz konusu edim değerlendirildiğinde bunun oldukça anlamsız bir tercih olduğu görülür. Popülasyonun milyonlarla ölçüldüğü ülkede bireylerin oyu tek başlarına değerlendirildiğinde sonuca tesir etmeyecek bir olgu olarak belirir. Bunun yanında oy verme ile ilgili girilen fiziksel ve duygusal çabanın ortaya çıkaracağı maliyet de giderilemeyecektir. Dolayısıyla oy vermek irrasyonel bir eylem olarak kabul edilmelidir. Ancak tam da Tocqueville'nin sıraladığı toplumsal fail olma imkânı ya da kamusal sorumluluk gibi olgular oy verme işleminin sembolik anlamını ortaya çıkarır.

Sonuç

Bu çalışmanın temel savı demokrasi ile araçsal rasyonalite arasında bir dışlama ilişkisinin olduğuna yöneliktir. Bu doğrultuda iki ayrı argüman üzerinden söz konusu sav desteklenmeye çalışılırken öncelikle araçsal rasyonalitenin yapısı gereği bireysel bir forma ait olduğu iddia edilir. Bu bakımdan karar alma mekanizmasında ne kadar az sayıda birey olursa araçsal rasyonalitenin o derece işleme şansına sahip olduğu görülür. Araçsal rasyonalite üzerinden bireyselden toplumsala geçişin sağlanamama durumu toplumsal bir araçsal rasyonaliteden bahsedebilme imkânının yokluğuna karşılık gelir. Dolayısıyla araçsal rasyonalite toplumsal

¹⁸ Alexis de Tocqueville, Amerika'da Demokrasi, çev. Seçkin Sertdemir Özdemir (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 242.

¹⁹ Elster, Ekşi Üzümler, 125.

²⁰ Elster, Ekşi Üzümler, 125.

²¹ Tocqueville, Amerika'da Demokrasi, 241.

karar alma mekanizmasına uygun değildir ve bu bakımdan demokratik yönetimlerle uyumsuz bir yapıyı haizdir. Nihayetinde demokrasilerde karar alma mekanizması bireysel olmaktan öte toplumsal bir süreç üzerinden işler.

Çalışmada işlenen diğer argüman ise tam bilinç olgusu üzerinedir. Araçsal rasyonalitenin gerçekleşebilmesi için arzu ve inançların tam olarak bilincinde olunması gerekir. Bu itibarla tam bilinç olgusu araçsal rasyonalite için gerek şart olarak temayüz eder. Buna göre yan ürün kavramı araçsal rasyonalitenin kısıtlarını gözle önüne serer. Çünkü bilincinde olunan arzuları yine bilinçli tercihler üzerinden gerçekleştirme formülü bazı arzular için işlevsiz, hatta ondan da öte kendi kendini baltalayan bir formül olarak belirir. Nitekim yan ürün bir yoksunluk halinin arzusu olarak belirir.²² Örneğin unutmama arzusu hatırlamanın, uyuma arzusu ise bir nevi enerjik olmanın yoksunluğunu arzulamaya karşılık gelir. Ancak burada bir paradoks kendisini gösterir; çünkü yoksunluk arzusu nihayetinde bir nesne veya durumla doğrudan irtibatlı olmak durumundadır. Öte yandan bir nesne veya durumun yok olmasını arzulamak söz konusu nesne veya durumun bilinç içerisinde varlığını devam ettirmeye karşılık gelir. Bu anlamda duyulan istek ya da elde edilmek istenen amaçla ortaya çıkan sonuç arasında bir mütakabiliyet kurulamaz. Elster bu durumu şöyle ifade eder:

“Genel anlamda, birinin ya da bir şeyin fiziksel yokluğunu arzulamak aynı zamanda ona, olumsuzlama durumunun nesnesi olarak zihinsel bir varlık kazandırmaktadır. Nesnenin var olmasını isteyerek insan o nesneye varlık yükler. Bu kendi içinde paradoksal değildir, çünkü yüklenen varlık inkâr edilen varlıktan tür olarak farklıdır. Ancak ne zaman ki o nesne varlığının inkâr edilmesiyle kazandığı varlık dışında bir varlığa sahip değilse, işte o zaman bir paradoks durumunda yaklaşıyoruz.”²³

Basit bir dille, unutmama arzusu unutulmak istenen nesnenin yokluğunu arzulamaktır. Yoksunluk durumu ise bilincin tabii olarak kendisini kısıtlaması, sınırlarını daraltması üzerinden izah edilebilir. Oysa araçsal rasyonalitede bilinç her daim merkezde olmak ve sürecin bütününe eşlik etmek durumundadır. Böyle bir hal içerisinde ise yoksunluk arzusunu gerçekleştirebilmek mümkün değildir. Kısacası öyle arzular vardır ki, onları doğrudan gerçekleştirmek mümkün değildir. Onlar ancak başka amaçlara eşlik eden bir yan ürün olarak var olabilirler. Proust'un deyimiyile, "bir müzisyen bazen şöhret uğruna (gerçek işine) ihanet edebilir, ama bu şekilde şöhret peşine düştüğünde ondan daha da uzaklaşır ve sadece ona sırtını dönerek şöhreti bulur".²⁴

Özetle demokrasi tam olarak bilincinde olunmayan ve doğrudan gerçekleştirilemeyen arzuların rejimidir. Dolayısıyla demokrasinin bir yan ürün rejimi olarak tanımlanması mümkün görünür. Bununla birlikte varılabilecek bir diğer sonuç demokrasinin araçsal rasyonalitenin sınırlarının dışına çıkan ve natüralist düzlemde ifade edilemeyen sembolik öğelerle temas halinde olabilme kuvvesine sahip olduğudur. Bizatihi yan ürün kavramı söz konusu sembolik öğelerin bütününe ihtiva edebilecek bir genişliği haizdir. Sembolik öğeler aklın muhayyile yetisiyle ilgilidir. Muhayyile var olan seçeneklerin ötesine geçebilme imkânını sorgulayabilen bir yeti olarak kendisini gösterir. Bu bakımdan araçsal rasyonalite cari olanın sınırlarının dışını ademe mahkum sayarken; muhayyile üzerinden akıl farklı dünya ve düzenlerin mümkün olabilme ihtimalini görür. Ancak muhayyilenin devre dışı olduğu araçsal rasyonalite düzleminde tesis edilen karar alma denklemlerinde gerek muğlak gerekse de aşkınsal yapıya sahip olmalarından dolayı sembolik öğelerin bir parametre olarak yer alamadıkları görülür. Nihayetinde sembolik olan matematikselleştirmeye direnen bir yapıya sahiptir. Sembolik öğelere bakıldığında ise onların önemli ölçüde dini bir arka plan eşliğinde belirdikleri görülür. Bu anlamda diğer rejimlere kıyasla demokrasilerde koşulları dikkate alan yeni teolojiler geliştirebilme imkânının daha güçlü olduğu söylenebilir.

²² Elster, Ekşi Üzümler, 66.

²³ Elster, Ekşi Üzümler, 70.

²⁴ Jon Elster, Sosyal Davranışı Açıklamak, çev. Olcay Sevimli - Macide Ö. Karaduman (Ankara: Phoenix Yayınları, 2010), 109.

Kaynakça | References

- Andreou, Chrisoula. "Dynamic Choice", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 21 Kasım 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/dynamic-choice/>
- de Tocqueville, Alexis. *Amerika'da Demokrasi*. çev. Seçkin Sertdemir Özdemir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Elster, Jon. Ekşi Üzümler - Rasyonalitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar. çev. Barış Cezar. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Elster, Jon. *Sosyal Davranışı Açıklamak*. çev. Olcay Sevimli - Macide Ö. Karaduman. Ankara: Phoenix Yayınları, 2010.
- Ferreirós, José. "The Early Development of Set Theory", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 9 Haziran 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/settheory-early/>
- Kolodny, Niko - Brunero, John. "Instrumental Rationality". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Erişim 18 Mayıs 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/rationality-instrumental/>
- Lacan, Jacques - Fink, Bruce. *Ecrits*. çev. Bruce Fink - Héroise Fink - Russell Grigg. New York: W. W. Norton & Company, 2006.
- Morreau, Michael. "Arrow's Theorem", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 23 Haziran 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/arrows-theorem/>
- Nozick, Robert, Anarşi, *Devlet ve Ütopya*. çev. Alişan Oktay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Nozick, Robert. *The Nature of Rationality*. New Jersey: Princeton University Press, 1993. <https://doi.org/10.1257/aer.89.3.349>
- Weirich, Paul. "Causal Decision Theory", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim: 13 Temmuz 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/decision-causal/>
- Sen, Amartya. "The Possibility of Social Choice", *American Economic Review*, 89/3, (1999), 349-378.
- Schmidtz, David - Boettke, Peter. "Friedrich Hayek". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 18 Şubat 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/friedrich-hayek/>
- Schmitter, Amy M. "Hobbes on the Emotions". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 12 Eylül 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/emotions-17th18th/LD3Hobbes.html>
- Searle, John. *Rationality in Action*. Cambridge: The MIT Press, 2001.
- Searle, John. *Zihin, Dil ve Toplum*, çev: Alaattin Tural. İstanbul: Litera Yayınları, 2015.
- Stanovich, Keith E., "Why Humans are (Sometimes) Less Rational Than Other Animals: Cognitive Complexity and the Axioms of Rational Choice", *Thinking & Reasoning*, 19/1 (2013), 1-26.
- Varzi, Achille. "Mereology", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 12 Ekim 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/mereology/>
- von Hayek, Friedrich A. *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*. çev. Atilla Yayla - Mehmet Öz - Mustafa Erdoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Wheeler, Gregory. "Bounded Rationality", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 12 Eylül 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/bounded-rationality/>
- Yılmaz, Feridun. *Rasyonalite - İktisat Özelinde Bir Tartışma*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2009.